

УДК 811.111-821.111

В. Г. Ніконова

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ СВІТУ В ТРАГЕДІЯХ ШЕКСПІРА

Сформульовані у контексті когнітивної лінгвістики ідеї про існування концептуальної картини світу як цілісної, постійно конструйованої системи знань про універсум, яку має індивід, а також про наявність вербалізованої картини, пов'язаної з мовним її вираженням через внутрішній лексикон [7], стимулювали дослідження, спрямовані на визначення авторських концептуальних метафор, що уможлиблює описання психологічного “портрету” автора і його / її “портрету” як мовної особистості [5], дає змогу порівняти образні картини світу різних поетів [4], виявити особливості когнітивного стилю авторів [9, 10]. У цій статті продовжується дослідження концептуального простору індивідуально-авторських метафор, шекспіризмів. Аналіз концептуальної семантики авторських метафор передбачає визначення концептів, які підводяться під сутності царин джерела й мети, та виявлення концептуальних схем, на котрих ґрунтуються поетичні образи.

Мета статті — простежити зумовленість індивідуально-авторського світовідчуття і світооцінки, тобто осмислення й оцінювання автором зовнішнього світу, історичними і культурними традиціями епохи. **Завданням** статті є проведення концептуального аналізу царини мети і виявлення того, які когнітивні сутності позначаються мовленнєвими структурами; визначення концептуальних сфер, що відображають знання індивіда про певні фрагменти світу, центром якого він є, і сукупність яких формує структуру концептуальної картини світу; встановлення ієрархії концептів в авторській картині світу; дослідження наповнення концептів залежно від культурних парадигм. **Об'єктом** дослідження є шекспіризми — фразеологічні одиниці, створені Шекспіром. В п'єсах Шекспіра вони були лише потенційними фразеологічними одиницями, тобто мовленнєвими утвореннями, індивідуально-авторськими метафорами, які сприяли посиленню експресивності й емоційності контексту, але у виборі і створенні яких виявляється специфічне світобачення і мислення Шекспіра.

Аналіз мови Шекспіра — геніального представника своєї епохи, великої епохи Відродження — дає багатий матеріал для відтворення картини світу того часу. У творчості Шекспіра створений синтез культури, науки і мистецтва XVI в. У його творах знайшли своєрідне відбиття суспільно-політичні і культурно-історичні традиції народу, реальний світ того часу (побут та повсякденне життя; релігійні вірування; природні явища та тваринний світ; історичні події та міфологічні алюзії; астрономія, навігація, військова справа, сільське господарство, медицина, музика, живопис, фольклор і т. д.), соціально-політичні проблеми, що випереджають майбутню велику соціальну кризу.

Письменник, носій і творець національної культури мови, користується загальнонародною мовою свого часу, відбираючи, комбінуючи і поєднуючи різні

засоби словникового складу і граматичного строю своєї рідної мови. Цей творчий процес обумовлений багатьма факторами, серед яких — культура національної мови і соціально-історичний контекст відповідної епохи, рівень розвитку суспільної думки і естетична культура сприймаючого середовища, поетика національної літератури і літературний стиль епохи, закони словесно-образотворчого мистецтва (жанр, сюжет, художній час, метод художнього зображення дійсності), особливості і міра таланта самого письменника, його морально-естетична позиція (тобто ідейна, політична, соціальна, філософська і моральна спрямованість його естетичних ідей [1, с. 19]). Художнє різноманіття форм і способів, у яких письменник реалізує свою етичну і естетичну платформу, образно-стильова структура його творів виявляють неповторність і своєрідність його поетичного бачення світу.

Представниками когнітивної картини світу у свідомості виступають *концепти*. В апараті когнітивної лінгвістики наукові праці з когнітології представляють концепт одним із центральних термінів. Опису архетипічних властивостей дослідження концептів присвячені праці К. Юнга, Є. Ноймана, Є. Мелетинського. У лінгвістичних працях кінця ХХ — початку ХХІ століття чимало робіт українських дослідників (О. Селіванової, Ж. Соколовської, Л. Синельникової, Л. Пелепейченко, В. Ужченка) присвячено розробці перспективних аспектів даної проблеми в українському та російському мовознавстві. Категорія концепту приваблює дослідників з когнітивної лінгвістики, чим пояснюється поява багатьох дисертацій. Вчені намагаються дати цілісний опис концепту, розмежувати цей термін з такими, як поняття, значення, лексичне значення, сема, денотат та ін., а також описати співвідношення концепту з такими поняттями, як образ, символ, архетип, міфологема.

Концепти є одиницями пізнання світу, це фрагменти свідомості та мислення, що відображають та узагальнюють людський досвід та осмислену в різних типах діяльності дійсність. Концепти розуміють як цілісні утворення особливого виду, яким властива здатність поповнюватися, змінюватися та відображати людський досвід. Серед лінгвістичних словників лише “Короткий словник когнітивних термінів” містить дефініцію концепту. Автор словникової статті О. С. Кубрякова подає таке визначення: “концепт (concept, konzept) — термін, який служить поясненню одиниць ментальних або психічних ресурсів нашої свідомості і тієї інформаційної структури, яка відображає знання і досвід людини; оперативна змістова одиниця пам’яті, ментального лексикону, концептуальної системи і мови мозку (*lingua mentalis*), всієї картини світу, відображеної в людській психіці. Поняття концепту всієї картини світу відповідає уявленню про ті смисли, якими оперує людина в процесах мислення і які відображають зміст досвіду й знання, зміст результатів усієї людської діяльності і процесів пізнання світу у вигляді деяких “квантів” знання” [8, с. 90].

Концепти створюють відповідний семіотичний простір. Сукупність взаємно зв’язаних концептуальних сфер, що відображають знання і дивіда про певні фрагменти світу, центром якого він є, формують структуру концептуальної картини світу. Концептуальні сфери як закодована соціокультурна інформація

постають сукупністю інваріантних категорій, котрі розуміються як “основний семантичний “інвентар” культури, загальний фон або фільтри, які зумовлюють характер здобуття й організації нового знання та досвіду” [6, с. 18]. Зміст кожної концептуальної сфери визначається наявністю в них семантичних сфер (полів), які відображують основні категоріальні інваріанти, що визначають певний культурно-історичний тип.

Члени мовної спільноти накладають на світ “концептуальну мережу”, тобто виділяють концепти реальної дійсності, які членують світ відповідно до бачення реальності і її асоціативно-предметних зв'язків. Одна і та ж ситуація може мати декілька найменувань, особливо коли йдеться про висловлювання на різноструктурних мовах. На закономірність вибору цих найменувань вказує ряд дослідників (В. Г. Гак, К. А. Долінін, В. Н. Комісаров, Б. О. Серебренников, О. Г. Почепцов та ін.). З одного боку, вибір найменувань залежить від ієрархічних засобів, якими володіє певна мова, тобто закономірностей мовної картини світу; з іншого боку, мовець відзначає у своєму висловлюванні лише ті референти і ті їхні зв'язки, що, на його погляд, найсуттєвіші та допомагають йому вирішувати найважливіші проблеми і досягти тієї мети, яку він ставить відповідно до відомостей про референту ситуацію.

Розрізняються базові концепти (the alphabet of human mind), про які писали ще Лейбниц, Декарт і Паскаль (див., наприклад, список, запропонований Р. Джекендоффом [11]: “річ”, “місце”, “час”, “напрямок”, “простір”, “дія”, “подія”, “кількість” та ін.), загальнокультурні (універсальні, загальнолюдські) концепти (“світ”, “воля”, “життя”, “любов”, “смерть”, “вічність”), що відбивають загальнолюдські цінності, і етнокультурні (національно-специфічні) концепти (“дача” у росіян, “хата” в українців, “халуца” у чехів).

Хоча концепт завжди містить етнокультурний компонент, різні етнокультурні сформували “свою” уяву про світ, волю, життя, любов, смерть і вічність [2, с. 17]. Наповнення концептів буває різним залежно від культурних парадигм і змін культурних кодів. Співвідношення концептів має історичні, соціальні, національні особливості. Концепти виникають у процесі пізнання світу людиною в її свідомості. “Дух народу” [3, с. 365] сконцентровано у концепті — пучку представлень, понять, знань, асоціацій, переживань. як найважливішій константі культури, що породжені осмисленою діяльністю людей. Концепт — це одиниця колективної свідомості / знання, що має мовне вираження і відзначена етнокультурною специфікою.

Дослідження концептуального простору індивідуально-авторських метафор починається з аналізу поверхневої, вербальної структури шекспіризмів. Методом суцільної вибірки з трагедій Шекспіра отримано 174 фразеологічних одиниць, “шекспірівських зворотів”, і вивірено по фразеологічних і лексикографічних джерелах [12]. Аналіз царини мети виявив такі базові концепти: ЧАС, ДІЯ, РІЧ. Кожен з цих базових концептів складається з системи загальнокультурних (загальнолюдських) та етнокультурних (національно-специфічних) концептів.

Так, концептуальні сфери базового концепту ЧАС — “життя”, “вічність”, які у свою чергу підрозділяються на такі сфери, як “сутність життя”, “спосіб жит-

тя”, “часові періоди життя”, “бистроплинність життя”, “доля”. Джерелом соціокультурної інформації, яку Шекспір використовував для створення концептуальних сфер базового концепту ЧАС, є такі донорські зони:

СУТНІСТЬ ЖИТТЯ — побут, повсякденне життя: *the time is out of joint* — the age is disturbed, restless and quite unsatisfactory [12, с. 687]; *the seamy side* — the undesirable, the least attractive side of life, the dark side of society, of one's life [12, с. 590]; їжа: *something is rotten in the state of Denmark* — something is amiss, things are unsatisfactory [12, с. 570]; абстрактні поняття: *more honoured in the breach than in the observance* — said of a law or custom which is not kept or followed [12, с. 350].

СПОСІБ ЖИТТЯ — побут, повсякденне життя: *to bear a charmed life* — be protected from harm as though by magic. be marvelously invulnerable [12, с. 406]; *to go the primrose way* — the pleasant and alluring road which leads to destruction, pursuit of pleasure [12, с. 534];

ЧАСОВІ ПЕРІОДИ ЖИТТЯ — людина, її тіло: *in the womb of time* — yet to reveal or slow itself in the unknown future [12, с. 753]; *man and boy* — from boyhood upwards, all one's life [12, с. 432]; їжа: *one's salad days* — the days of one's youth and inexperience [12, с. 580]; природа: *fall into the yellow leaf* — fall into decline [12, с. 397]; релігійні вірування: *till the crack of doom* — till the end of the world, for ever [12, с. 79].

БИСТОПЛИННІСТЬ ЖИТТЯ — побут, повсякденне життя: *the wheel has come full circle* — things have come round to stay where they started [12, с. 736].

ДОЛЯ — війна: *the slings and arrows of outrageous fortune* — severe, hard blows, strokes, or attacks [12, с. 621]; хвороба: *the ills that flesh is heir to* — the evils, misfortunes, or pains that human nature is destined to inherit [12, с. 239]; релігійні вірування: *a special providence* — a particular act of divine interaction [12, с. 537].

Концептуальні сфери базового концепту ДІЯ — “рух у просторі”, “становище, його зміна”, “діяльність людини”; їхні донорські зони такі:

РУХ У ПРОСТОРІ — історичні алюзії: *meet at Philippi* — keep an appointment without fail [12, с. 512].

СТАНОВИЩЕ, ЙОГО ЗМІНА — побут, повсякденне життя: *to know a hawk from a handsaw* — have ordinary discernment, be normally intelligent [12, с. 309]; абстрактні поняття: *to screw one's courage to the sticking point* — determine to act boldly and courageously after a period of hesitation due either to fear or to diffidence (reference to the screwing up of the peg of a musical instrument until it becomes tightly fixed in the hole) [12, с. 139]; *pride of place* — exalted position, arrogance [12, с. 534]; *sound and fury* — much furious talk of no importance and little meaning [12, с. 627]; історичні алюзії: *be Greek to a person* — be quite incomprehensible or unintelligible to him [12, с. 284]; природа: *trifles light as air* — airy trifles, baseless suspicions [12, с. 702].

ДІЯЛЬНІСТЬ ЛЮДИНИ — абстрактні поняття: *tear a passion to pieces* — overdo a pretended rage [12, с. 503]; побут, повсякденне життя: *suit the action to the word* — cause the action to conform to or follow the word [12, с. 5]; *hold the mirror up to nature* — reflect the faithful image [12, с. 451]; природа: *to bay (bark) at the moon* — engage in some futile enterprise [12, с. 454]; їжа: *chronicle small beer* — register

or notify trivial or unimportant matters [12, с. 44]; війна: *hit the mark* — succeed in an attempt [12, с. 520]; *hoist with one's own petard* — caught and injured by one's own devices or plots against another [12, с. 511]; тваринний світ: *to scotch the snake, not kill it* — render something regarded as dangerous temporarily harmless [12, с. 587].

Концептуальне поле базового концепту РІЧ складається з таких сфер, як “людина як феномен”, “буття людини”, “відносини між людьми”. Донорськими зонами цих концептів є такі:

ЛЮДИНА ЯК ФЕНОМЕН — побут, повсякденне життя: *the common herd* — common people, rabble [12, с. 340]; *a thing of shreds and patches* — a poor creature (in motley) [12, с. 609]; абстрактні поняття: *the glass of fashion* — a person in whom is reflected all that is in the highest fashion [12, с. 267].

БУТТЯ ЛЮДИНИ — людина, її тіло: *in one's heart of heart* — in one's inmost feelings [12, с. 330]; *in one's mind's eye* — in mental vision, imagination or remembrance [12, с. 449]; *the head and front* — the summit, height [12, с. 526]; побут, повсякденне життя: *be made of sterner stuff* — have a more resolute character [12, с. 656]; *a coign of vantage* — an advantageous position for observation or action [12, с. 125]; природа: *in the melting mood* — in a gentle, yielding condition [12, с. 454]; *in one's stars* — in one's predestination, and not from one's negligence or slackness [12, с. 639]; абстрактні поняття: *into a towering passion* — into a very violent rage [12, с. 502]; їжа: *the milk of human kindness* — tenderness of heart, pity, sympathy, or spontaneous kindness [12, с. 447]; релігійні вірування: *a fool's paradise* — a state of deceptive happiness based on illusions [12, с. 142]; *out-Herod Herod* — outdo Herod in violence, be more outrageous than the most outrageous [12, с. 495].

ВІДНОСИНИ (СТОСУНКИ) МІЖ ЛЮДЬМИ — побут, повсякденне життя: *to cheer a person to the echo* — cheer him so vociferously as to produce echoes [12, с. 195]; людина, її тіло: *to lead by the nose* — cajole him into obedience, dominate completely [12, с. 477]; *pluck out the heart of a person's mystery* — worm out his secret [12, с. 461]; *to gall a person's kibe* — press on closely so as to irritate or annoy him, hurt his feelings [12, с. 381]; абстрактні поняття: *sound and fury* — much furious talk of no importance and little meaning [12, с. 627]; їжа: *caviar to the general* — something unappreciated by the general run of men because not suited to please their taste [12, с. 107].

За результатами кількісного аналізу мовленнєвих засобів вираження концептів найбільш численними є концепти світу людини: “буття людини” (34 шекспіризми), “діяльність людини” (29 шекспіризмів), “становище, його зміна” (26 шекспіризмів), “відносини між людьми” (15 шекспіризмів), “спосіб життя” (11 шекспіризмів), “людина як феномен” (7 шекспіризмів), що складає 70% усього аналізованого матеріалу. Концепти, що виражають світоглядні настанови Шекспіра, його осмислення світового устрою, — “рух у просторі”, “сутність життя”, “часові періоди життя”, “бистроплинність життя”, “доля” — передаються лише 30% індивідуально-авторських утворень.

Інтерес Шекспіра до світу людини у всій розмаїтості його буттєвих характеристик відбиває культурні парадигми та історичні, соціальні, національні тенденції епохи Ренесансу з її гуманістичним культом цілісної, гармонійної особи-

стості. Найважливішою проблемою для Шекспіра є проблема людського характеру. Будь-яка п'єса Шекспіра — не п'єса про людей і про їхні відносини, але це і п'єса про одну людину, що стоїть у її центрі сюжету більшості драм Шекспіра. Підкреслюючи у своїх персонажах риси типові, що мають загальне і принципове значення в зображенні характерного образу людини епохи Ренесансу з її світоглядом, звичками, пристрастями, Шекспір у той же час індивідуалізує своїх персонажів, наділяючи їх різноманітними, додатковими рисками, що роблять їх насправді живими. Шекспір особливо висуває значення людського розуму, він шукає тих почуттів, що були б очищені розумом від своєї згубної дії на людську свідомість.

Люди в п'єсах Шекспіра змінюються і діють відповідно своїм індивідуальним особливостям. Але розвиток людини в Шекспіра, зміни, що відбуваються в неї, визначаються факторами громадського життя, тісно зв'язані з участю героя в його подіях. У багатосторонності образів Шекспіра, завжди обумовленій їхнім життєвим досвідом, вперше у світовій літературі була відбита неповторність індивідуальності, живе багатство і складність людської душі. Людська психіка — людська свідомість, розум, почуття, пристрасть, афекти людської суті — перетворилися в нього в основний елемент драматургії. Нове розуміння, а виходить, і нове зображення людини було найбільшим відкриттям Шекспіра.

Виконане дослідження показало зумовленість індивідуально-авторського світовідчуття і світооцінки, тобто осмислення й оцінювання автором зовнішнього світу, історичними і культурними традиціями епохи Ренесансу. Ієрархія концептів у текстовому світі трагедій обумовлюється світоглядними настановами Шекспіра, новим розумінням природи людини, що підкреслювало її гармонійність, індивідуальність і найглибшу внутрішню суперечливість.

Подальші розробки у цьому напрямку передбачають дослідження характеру концепту, який, як родове поняття, охоплює цілий ряд ментальних сутностей, та виявлення концептуальних схем, на котрих ґрунтуються поетичні образи.

Література

1. Алексеева Н. В. Нравственно-эстетическая позиция писателя и пути ее художественной реализации. — АДД. — К., 1983.
2. Алефиренко Н. Ю. Поэтическая энергия слова. Синергетика языка, сознания и культуры. — М.: Academia, 2002.
3. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. — М.: Искусство, 1986.
4. Димитренко Л. В. Когнітивні та лінгвостилістичні особливості поетичного образу (на матеріалі американської поезії ХХ ст.). — АКД— Одеса, 2000.— 19 с.
5. Колесник Д. М. Концептуальное пространство авторской метафоры в творчестве А. Мердок. — КД. — Черкассы, 1996. — 260 с.
6. Колесник О. С. Мовні засоби відображення міфологічної картини світу: лінгвокогнітивний аспект (на матеріалі давньоанглійського епосу та сучасних британських художніх творів жанру фентезі). — КД. — К., 2003.

7. Кубрякова Е. С. Категоризация мира: Пространство и время // Категоризация мира: Пространство и время: Матер. науч. конф. — М., 1997. — С. 3 — 14.
8. Кубрякова Е. С. Краткий словарь когнитивных терминов. — М., 1996.
9. Переломова О. С. Ідіосгиль Валерія Шевчука. — АКД. — К., 2002. — 18 с.
10. Freeman M. Emily Dickinson and the discourse of intimacy // Semantics of Silence in Language and Literature / Ed. by G. Grabher, U. Jessner. — Heidelberg: Universitat C. Winter, 1996. — P. 191-210.
11. Jackendoff, R. Conceptual semantics // Meaning and mental representations / U. Eco, M. Santambrogio, P. Violi (eds.). — Bloomington, 1988.
12. The Kenkyusha Dictionary of Current English Idioms. — Tokyo: Kenkyusha, 1964.

Статья поступила в редакцию 20 сентября 2004 г.

УДК 821.161.1 — 31 Дост.

Г. А. Зябрева

Ф. М. ДОСТОЕВСКИЙ О ВОСТОЧНОМ ВОПРОСЕ — ОТ ПОЛИТИЧЕСКОГО К ЭСХАТОЛОГИЧЕСКОМУ

Постановка проблемы

Сегодня с полным правом можно утверждать: общественно-идеологические, философско-психологические, этико-эстетические воззрения Достоевского по-прежнему остаются на острие внимания мировой и отечественной науки. Работы, посвященные этой проблематике, уже с трудом поддаются учету. Тем не менее есть в мироведении Достоевского области, которые рассматриваются литературоведами лишь от случая к случаю, причем с долей некоторого смущения. Здесь имеется в виду прежде всего область политических взглядов писателя, порой столь парадоксальных, даже эпатажных для массового сознания, что перед оценкой их останавливаются и независимые умы, признанные авторитеты достоевистики.

Между тем политические суждения классика вполне логично укладываются в формат его представлений о судьбах современной цивилизации; рожденное конкретными жизненными реалиями естественно увязывается с вечным, бытийным. Считаем: непредвзятый, объективный анализ политических идей Достоевского с особой ясностью обнаруживает системность его мировоззрения и творчества, взаимопроникновение и взаимообусловленность таких основополагающих категорий мышления художника, как “социальное” и “духовное”, “историческое” и “метафизическое”, “национальное” и “общечеловеческое”. Кроме того, полагаем: без изучения политического кредо Достоевского невозможно достоверно выявить ни его место в историософии XIX — XXI веков, ни